

ЗАМКИ І РЕЗИДЕНЦІЇ В АРХІТЕКТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ УКРАЇНИ

© Дида І.А., 2005

В Україні замки і резиденції традиційно у функціональному і композиційному плані пов’язані з ландшафтом. Особливістю українських замків є те, що поряд з мериторичною вартістю вони становлять велику історичну цінність. Для повноцінного функціонування замку як туристичного об’єкта заходи щодо його дослідження та охорони повинні охоплювати також найближче довкілля замку.

Ключові слова: замки, резиденції, фортеці, архітектурний ландшафт, фортифікація, історична спадщина.

Постановка проблеми. Збереження замків і резиденцій в архітектурному ландшафті України.

Мета статті. Метою дослідження є розробка концепції заходів щодо дослідження та охорони замку, яка повинна охоплювати також довкілля замку. Їх історичне минуле є підставою для введення їх до сучасних міжнародних туристичних маршрутів, так само, як їх архітектурно-конструктивні якості.

Основна частина. Сьогодні зростає актуальність проблеми збереження і формування індивідуального архітектурного образу України в загальноєвропейському контексті. Серед чинників, що впливають на такий процес, значну роль відіграє поступальний розвиток внутрішнього та закордонного туризму, загальне зацікавлення історичною спадщиною.

Замки і резиденції, займаючи значні території, впливають на загальний образ навколишнього архітектурного ландшафту. Серед архітектурних об’єктів, крім палацових та замкових комплексів, подібно за силою впливають на архітектурно-ландшафтну композицію ще сакральні будівлі і – останнім часом – промислові та інженерно-технічні споруди. Розміщення архітектурного об’єкта в ландшафті – одна з найстійкіших ознак традицій містобудування, вона дуже мало піддається руйнівному впливу часу і працює навіть тоді, коли практично зруйновано сам архітектурний об’єкт. Для продовження в сучасній українській архітектурі давніх містобудівельних традицій важливо є дослідити особливості взаємозв’язку замків та резиденцій з навколишнім природним ландшафтом, тим більше, що замки і фортеці здавна були дуже поширеними в Україні: “Начинена земля фортецями, як гранат зерням”, – писав Павло Алепський, відвідавши Україну в середині XVII ст. [1].

При розміщенні замку, а пізніше і палацу-резиденції, враховувались різні фактори, які можна за мотивацією поділити на дві групи: 1) функціонально-практичні; 2) емоціонально-естетичні. До першої належить забезпечення обороноздатності, організація господарської діяльності, наявність транспортної інфраструктури, можливість широкого огляду навколишньої території. До другої належать фактори, пов’язані з емоційним сприйняттям замку чи резиденції, тобто з враженням, яке замок як архітектурна споруда справляє на відвідувача. Вигляд замкового комплексу в символічній, опосередкованій формі свідчить про рівень могутності та впливовості його господаря, про його естетичні смаки. Ефектна панорама замку мала викликати подив у друзів і острах у ворогів. В розміщенні замку чи резиденції, як і в житті, поєднувалося раціональне та ірраціональне, створюючи єдино правильну в конкретних умовах цілісність.

На архітектуру українських замків завжди значно впливала та обставина, що Україна постійно перебувала в епіцентрі світових політичних подій, які супроводжувалися військовими конфліктами. Тому забезпечення надійної оборони замку було питанням життя і смерті, а оборонні

споруди українських замків завжди мали якнайкраще відповідати тогочасним методам ведення війни. Для давніх українських фортець – від княжої доби і до нового часу – найважливішим елементом, що свідчив про могутність замку, були його оборонні фортифікації. Престиж господаря замку також залежав, в першу чергу, від того, наскільки надійно укріплений замок, наскільки є недоступним для ворога, а вже дещо другорядними в тих умовах видавалися питання краси архітектурного образу. З другої половини XVI ст. нові методи і засоби ведення війни вимагали нового підходу до організації оборони, замки оточували бастіони, земляні вали та сухі рови, і процес розвитку йшов в такому напрямку, що замкові укріплення поступово втрачали свою пряму функцію і перебирали на себе переважно архітектурно-образну роль. Оборонні замки перетворювались на магнатські резиденції, в яких про економічний статус та могутність власника свідчили відповідні архітектурні форми, багатство зовнішнього та внутрішнього оздоблення споруди, композиції палацового ансамблю в ландшафті. Поступова зміна в часі співвідношення значення оборонних і естетичних характеристик замку у бік престижності прямо пов'язана із зміною політичної ситуації і прогресом у військових технологіях.

На кінцевий результат, яким є формування архітектурно-ландшафтного комплексу за участю замку, вирішально впливає природна ситуація, в якій замок будується. Український ландшафт є винятково різноманітним, тому в Україні спостерігаємо широкий спектр варіантів розміщення замків в природній ситуації. Узагальнено можна виділити два найбільш характерні способи розташування: а) замок на горі або на підвищенні (Галич, Олесько, Свірж, Мукачеве, Львів, Підгірці, Кременець тощо); б) замок на рівнині, на острові серед болотистої місцевості (Луцьк, Володимир-Волинський, Белз) або біля річки (Дубно, Старе Село, Тернопіль, Броди тощо). Переважно замок намагалися розмістити як найвигідніше і в стратегічному, і в композиційному аспектах.

Подібні принципи розташування замків, з огляду на їх функціональну доцільність, застосовували також в інших європейських країнах. Але в Україні органічне поєднання замкової будівлі з навколишнім ландшафтом виявилось співзвучним з традиційною тенденцією української архітектури до взаємодії з довкіллям. Ще в давньоруські часи, будуючи замки й укріплення, часто використовували існуючу природну ситуацію для потреб оборони, наприклад, як природний оборонний рубіж використовували болота (Володимир-Волинський), замість мурованих стін – природну скелю (Тустань), будували замок на півострові, утвореному звивиною русла ріки, штучно перекопуючи лише вузький перешийок. Про такий спосіб оборони згадує в описах волинських і подільських замків Іван Тишкович у 1542 р. Він зазначав, що для нового Вінницького замку обрали територію, яку з трьох боків оточує річка Буг, а “шия” між звивинами ріки шириною всього 50 сажнів може бути легко перекопана двома або трьома ровами, що дасть змогу зробити там, за висловом І.Тишковица, „дуже міцну фортецю” [2]. У цьому випадку, як і в попередніх прикладах, будівничі українських фортець йшли шляхом мінімального втручання в природний ландшафт.

До традиційних, особливо ефективних способів спорудження українських фортець належить використання для їх побудови природних матеріалів – дерева і землі. Найпоширенішим такий спосіб будівництва укріплень був у центральній та східній Україні. Поєднання дерев'яних конструкцій і землі виявилось дуже надійним для будівництва укріплень. Їх важко зруйнувати: земля не дає дереву горіти, а дерево не дає змоги ворогам розкопати земляні фортифікації. Дерево-земляні укріплення продовжували зводити аж до XVII ст. на території східної та південної України, і фортифікатори того часу називали їх “зробленими за козацьким звичаєм” [3]. Через застосування цих природних матеріалів фортеці починали жити за визначеними природою законами – їх треба було періодично відновлювати, добудовувати, пристосовуючи до нових потреб, вони розвивалися разом з навколишнім ландшафтом, виростаючи з нього як частина з цілого. Добрі оборонні якості українських фортець та їх здатність до постійної модернізації були, безумовно, позитивними моментами, але з точки зору організації сучасного туризму застосування дерево-земляних конструкцій, що не можуть зберігатися віками, утруднює відтворення їх колишнього зовнішнього вигляду.

Крім мериторичної вартості, замки є для нас винятково цінними ще й тому, що несуть в собі великий емоційний заряд у зв'язку з їх історичним минулим. Це стосується тією чи іншою мірою всіх замків. Але українські замки як акумулятори історичної пам'яті мають особливо великий потенціал

через те, що сама історія України є однією з найдраматичніших серед історій інших європейських держав. Злети і падіння, переможні битви і чужоземне панування, відповідальна, почесна і невдячна роль охоронця Європи від ісламських завойовників – все це випало на долю України і все це відобразилося в історії її замків – безпосередніх учасників подій. Така насичена і складна історія нашої країни є також причиною того, що сучасний стан українських замків, за невеликими винятками, є катастрофічним. Адже тоді як в країнах Західної Європи, наприклад, у Великобританії, історичні резиденції постійно знаходились у приватній власності і, відповідно, були доглянуті та поремонтовані, українські замки, крім того, що витримували численні руйнування і облоги, ще й періодично змінювали власників, причому не лише фізичних, але й юридичних, бо переходили на деякий час у володіння інших держав. Ось, наприклад, Хотинський замок. Збудований генуезцями у XIII ст. у Хотині як в місті Галицько-Волинського князівства, від 1373 р. замок опинився в складі Молдавії, а з XVI ст., з малими перервами, аж до 1812 р. перебував у васальній залежності від Туреччини, виконуючи роль ключа до панування над Молдавією. У XVII–XVIII ст. Хотин був сильною фортецею, що відіграла значну роль у війнах козаків, поляків і росіян проти турків (у 1621 р. козацьке військо разом з поляками перемогло тут турецьку армію). За Хмельниччини козацьке військо двічі оволодівало Хотином (1650 р. і 1652–1653 рр.), а в 1673 р. у бою під Хотином Ян Собєскі на чолі об'єднаних українсько-польських військ розбив турецьку армію та анулював Бучацький мир. У 1739, 1769–1774, 1788–1791, 1806 роках Хотинський замок на короткий час захоплювали російські війська. З 1812 до 1918 р. Хотин перебував у складі Росії. У 1918 р. в Хотині стояло австрійське військо, згодом розпочався процес приєднання до УНР, перерваний румунською окупацією, що тривала до 1940 р. [4]. Після Другої світової війни Хотин входив до УРСР і тепер є в складі України. Не дивно, що після таких потрясінь фортеця в Хотині є в поганому стані і вимагає значних капіталовкладень для ремонту та реставрації. Разом з тим, історичні події, що відбувалися навколо Хотинської фортеці, викликають емоції і зацікавлення цим замком не лише в українців, але й в поляків, росіян, австрійців, турків, румун, які хотіли б побачити місце, пов'язані з історією своїх народів. Подібна ситуація практично з усіма українськими замками. Тому історичне минуле українських фортець і резиденцій є підставою для введення їх до сучасних міжнародних туристичних маршрутів, так само, як їх архітектурно-конструктивні якості. Історично-меморіальний потенціал мають місцевість, де відбувались минулі події, і та обставина, що сама споруда замку вже давно є зруйнованою, не позбавляє довкілля замку його туристичної атракційності.

Треба звернути увагу також на те, що і сам замок, і його оточення є історично сформованим згустком цінностей загалом, в широкому значенні цього слова. Замок є цінністю як архітектурна споруда з певними конструктивними, композиційними, естетичними характеристиками; він становить особливу вартість як віддзеркалення політичного і культурного стану країни на певному етапі її розвитку, як матеріал для вивчення історії засобів оборони і методів ведення війни. Разом з тим замок становить об'єктивну історичну цінність як реальне місце розгортання подій і патріотично-виховну цінність як місток між героїчним минулим предків та сучасністю. Тому охорона, реставрація і популяризація українських замків має не тільки історико-культурне, але і виховне, державно-політичне значення.

В умовах України, коли замок в композиційному і функціональному плані традиційно невіддільний від довкілля, не можна говорити про охорону замку, не згадуючи про охорону ландшафту. Власне замок в структурі міста або поселення є тією ланкою, що композиційно зв'язує архітектурне середовище з довкіллям в єдине ціле. Дослідження і збереження замків і резиденцій в умовах України доцільно проводити у комплексі із збереженням ландшафту для якнайповнішого відтворення традиційних особливостей української архітектури.

1. Січинський В. Чужинці про Україну... – С. 84. 2. Moklowski K. *Sztuka ludowa w Polsce*. – Lwow, 1903. – S. 357. 3. Вечерський В.В. *Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона*. – К.: Головкинвархітектура – НДІТІАМ, 2001. – С. 65. 4. *Енциклопедія українознавства*. Т. 10. – Львів, 2000. – С. 3629.